1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı 1931 Jerusalem-Islam Congress and Turkey's Approach to the Congress

Yrd. Doç. Dr. Recep Murat GEÇİKLİ
İğdır Üniversitesi - Iğdır

Öz: Bu makale 1931 yılında Filistin meselesine Müslüman toplumların dikkatini çekmek amacıyla toplanan Kudüs/İslam Kongresi'ni inceleyerek, Türkiye'nin kongrenin gündemine halifelik meselesinin gelip gelmeyeceği konusunda endişeleri nedeniyle delege göndermeden İngiltere ve Mısır vasıtasıyla kongrede olup bitenlerden haberdar olduğunu tespit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Filistin Sorunu, İslam Kongresi, Emin el-Hüseyni, Halifelik Meselesi, İttihad-ı İslam

Abstract: This article examines the 1931 Jerusalem/Islam Congress, which was convened to attract the attention of Muslim nations to the Palestine issue, and presents that because of Turkey's concern to know whether or not caliphate issue would be on the agenda, Turkey did not send a representative to the congress and learned about its course through G. Britain and Egypt.

Keywords: Palestine issue, Jerusalem, Islam Congress, Amin al-Husayni, Caliphate issue, İttihad-ı İslam

Giriş

Tarihi, kültürel ve dini boyutlarıyla köklü bir geçmişe sahip olan Filistin toprakları üzerinde yaşayan insanların tarihi çok eskiye dayanmaktadır. "Filistin" adı, milattan önce buralarda yaşamış olan Filistinlilere bağlanmaktadır. Yunan-Makedon hâkimiyetinin buralarda kurulmasından sonra bu bölgeye "Palestina" dedikleri kaynaklarda geçmektedir. İbraniler de bu yerli halka "Palishtin" demişlerdi. "Pleshed" veya "Plasher", "Plishtin Ülkesi" veya "Filistinlilerin Ülkesi" manasına gelmektedir.¹

Filistin bölgesi, 1517'de Osmanlı İmparatorluğu egemenliğine girmiş ve 1917'de, İngiltere'nin egemenliğine geçmişti. 1919'da bütün Filistin nüfusu Arap'tı.² Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da Yahudi düşmanlığı ve Siyonizm hareketinin gelişimi Filistin'e yönelik Yahudi göçlerinin yaşanmasına neden olmuştu. 1881'de II. Aleksandr'ın öldürülmesi üzerine Rusya'da yoğun bir Yahudi düşmanlığı (anti-semitizm) ve Yahudilere saldırılar (pogroms) başladı.³ Bu tarihten itibaren artan göçlerle birlikte bölgede Arap-Yahudi anlaşmazlığı yaşanmaya başladı. Bu uyuşmazlık, aktörler ve coğrafya açısından Ortadoğu ve dünya siyasi tarihinin en karmaşık konularından biri haline geldi.

Filistin için önemli dönüm noktalarından biri 2 Kasım 1917'de İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord A.J. Balfour'un İngiltere Siyonist Dernekleri Başkanı Baron Lionel Walter Rotschild'e yazdığı mektuptu. "Balfour Deklarasyonu" olarak bilinen bu mektup iki kısa giriş

¹ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994, s. 4.

² Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 82.

³ Armaoğlu, *age*, s. 13.

ve sonuç cümleleri dışında toplam altmış yedi kelimedenden oluşmaktaydı. Ancak bu kadar kısa olan bu metin iki yılda hazırlanmış ve savaş bitinceye kadar gizli tutulmuştu. Muğlak ifadelerle yazılan bu mektupta “*Filistin’de Yahudi halkı için bir ulusal yurt*” kurulmasından söz edilmekteydi. “*Filistin’de bulunup da Yahudi olmayan toplulukların medeni ve dini haklarına ya da Yahudilerin herhangi bir başka ülkede haklarına ya da siyasi statülerine hâlel getirebilecek hiçbir şeye sebebiyet vermeyeceği*” ifadeleri ile de Arapların haklarının da korunacağına Atıf yapıyordu. Bildiri açıklandığında Filistin nüfusunun %91-%92’si Arap yani Yahudi olmayan topluluktu. Filistin bir Arap ülkesi olmasına rağmen bildiri; bu durumu yok saymaktaydı ve Arapları “*Yahudi olmayan topluluk*” şeklinde tanımlayarak tarafsız olmadığını ortaya koymaktaydı. Bildiride Arapların varlığı gizlenmekle kalmamış hak verilmesi de söz konusu olmamıştır. Çünkü “*medeni ve dini hakların*” ifadesiyle bir hak tanımı yapılmamıştır. Dolayısıyla tanımlanmayan bir hak garanti de edilemezdi.⁴

I.Dünya Savaşı’nın sonlarından itibaren başlayan İngiltere’nin Filistin’deki hâkimiyeti, Lozan Antlaşması’nın imzalanmasıyla siyasi ve hukuki yönden kesinleşti. Ancak, İngiltere’nin geleneksel “*böl-yönet*” politikası diğer başka bölgelere olduğu gibi Filistin’e de huzur getirmedi. Filistin halkının huzursuzluğu kısa bir süre sonra gösteri ve ayaklanmaya dönüştü.⁵ Toprakları ellerinden alınan Filistin halkı, 1939’a kadar çeşitli dönemlerde tekrarlayacakları ayaklanmaların ilkinin Nisan 1920’de Kudüs’te başladı.⁶ 1930’lara gelindiğinde çatışmaların artması üzerine, 20 Ekim 1930’da İngiltere’nin Sömürgeler Bakanı Lord Passfield bir rapor hazırladı. “*Passfield Beyaz Kitabı*” olarak bilinen rapor, soruna bir çözüm bulmak amacı taşımaktaydı. Arap-Yahudi işbirliğine dayanan bir yönetim kurulmasını tavsiye eden, fakat asıl önemli kısmı Yahudi göçlerinin ve Yahudilere toprak satışının durdurulmasını öngörmesiydi. Balfour Deklarasyonu’nun ardından İngiltere’nin Filistin Sorunu konusundaki farklı bir yaklaşımını ortaya çıkmıştı. Çünkü İngiltere’nin çözüm bulmak için hazırlattığı belgeler genellikle Yahudilerin görüşlerine yakın olurken bu belgede Araplar desteklenmekteydi. Rapora Yahudiler tepki göstermiş, Dünya Siyonist Başkanı Chaim Weizmann bu rapor üzerine istifa etmişti. Gelen büyük tepkiler karşısında İngiliz Başbakanı MacDonald, Weizmann’a bir mektup yazarak, İngiltere’nin Balfour Deklarasyonu’na olan bağlılığında bir değişikliğin olmadığını belirtmiş ayrıca Yahudi göçleri ve toprak satın alma gibi konularda ümit verici ifadeler kullanmıştı.⁷

Lord Passfield’in hazırladığı rapor İngiliz hükümeti tarafından fazla dikkate alınmadı. Bunun üzerine Filistin halkı, dünya kamuoyuna seslerini duyurabilmek amacıyla yerel liderlerinin öncülüğünde farklı arayışlara girişti. Bu arayışlardan en önemlisi aşağıda ayrıntılı ele alacağımız, Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni’nin liderliğinde gerçekleştirilen ve Kudüs Kongresi olarak da nitelendirilen İslam Kongresi’dir.

1- Kudüs Kongresi

İslam Kongresi’nin toplanmasının arka planına bakıldığında zaman, kongre toplama fikrinin ortaya çıkmasında İngiltere’nin bölgeye gönderdiği araştırma kurulları ve bu kurulların Filistin halkının taleplerine gösterdiği duyarsızlığın etkili olduğu görülür. İngiltere’nin bu duyarsızlığı Filistin halkının başta Emin el-Hüseyni olmak üzere önde gelen mensuplarını İslam ülkelerinin katılacağı bir kongre toplamaya yöneltmişti. Böyle bir kongrenin gerçekleşmesi halinde

⁴ Türkkaya Ataöv, “Filistin Sorununun Ardındaki Gerçek: İsrail’in Kuruluşuna Kadar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.25/3, (1970), s. 44-48.

⁵ Mim Kemal Öke, *Siyonizmden Uygurliklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 415.

⁶ Armaoğlu, age, s. 39-52.

⁷ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Marmara Kitap Merkezi, Bursa 2008, s. 209.

“İslam’ın kutsal topraklarının korunması” sağlanacak ve Filistin’in demografik dokusunun daha fazla değiştirilmesinin önüne geçilecekti. Müslüman ülkelerin liderleri ile temasa geçip İslam’ın kutsal topraklarının korunması ve Filistin’in Arap özelliğinin kaybolmaması için yardım talebinde bulundular. Bunun için de Kudüs müftüsü Emin el-Hüseyni⁸ liderliğinde hazırlık kurulu oluşturularak bir kongre toplamaya karar verdiler. Kurul 1931 Eylülünde bir bildiri yayımlayarak kongrenin toplanacağını duyurdu ve hemen arkasından da davetiyeler dağıtıldı. Emin el-Hüseyni imzalı bu davetiyelerde “Kutsal Topraklar Müftüsü” ve “Diyar-ül Kudsiyye Müftüsü” sıfatları kullanılmıştı.⁹

Filistinli Müslüman liderlerin, Filistin Sorunu’nu geniş bir platformda ele almak ve İslam dünyasının dikkatini bu konuya çekmek için düzenledikleri kongrenin gündemi şu şekilde duyurulmuştu; Müslümanların işbirliği, İslami kültürün yayılması, Müslümanların kutsal yerlerinin savunulması, İslam geleneğinin korunması, Kudüs’te bir Müslüman üniversitesinin kurulması ve Hicaz demiryolunun onarılması.¹⁰

Kongreyi düzenleyenlerin başlangıçtaki amacı Müslüman devletlerin resmi temsilcilerinin katılımlarını sağlamaktı. Ancak bazı Arap hükümetleri kongrenin daha önce açıklanan; kutsal toprakların savunulması, Kudüs’te bir üniversite kurulması ve Hicaz demiryolunun onarılması gibi hedeflerinin ötesine geçeceğinden kaygı duyuyorlardı. Dolayısıyla bu nedenle resmi katılım konusunda hedeflenen orana ulaşmakta problem yaşanacağına dair işaretler görülmüyordu. Bazı Müslüman ülkelerin yöneticileri bu kongreyi 1924’te kaldırılan halifelik kurumunu yeniden canlandırmaya yönelik bir girişim olarak algılamaktaydı. Bu ülkelerin

⁸ Emin el-Hüseyni; 1897’de Kudüs’te doğdu. İlköğrenimini burada tamamladı. Daha sonra eğitimine Mısır’da Ezher Üniversitesi’nde devam etti. Burada İslam âleminin ileri gelenleri ile tanıştı. 1915’te İstanbul’da Mekteb-i Harbiyye’ye girdi ve buradan kurmay subay olarak mezun oldu. Osmanlı ordusunda göreve başladı. I.Dünya Savaşı’nın sonuna doğru Kudüs’e geri döndü ve 1917’de Filistin bölgesine gelen İngiliz genel valisinin yardımcılığına getirildi. Ancak göreve başladıktan üç ay sonra İngiltere’nin bölgedeki siyasetini protesto ederek istifa etti. 1918-1919’da başlayan isyan hareketlerinde büyük rol oynadı. Filistin’de ilk siyasi teşkilat olarak kurulan “*en-Nadi’l-Arabi*” başkanlığına seçildi. Balfour deklarasyonuna karşı çıktığı için İngilizler tarafından tutuklandı. 21 Mart 1921’de Kudüs Müftüsü olan ağabeyi Kamil el-Hüseyni’nin vefatı ile boşalan müftülüğe getirildi. 1922’de “*el-Meclisü’l İslami el-a’la*” başkanlığına seçildi. Bu dönemde bölgede yetimhaneler, spor merkezleri, hayır kurumları ve şer’i mahkemeler kurdu. 1928-1929’de Yahudilere karşı Müslüman halkın ayaklanmasında oynadığı rol onu Filistinlilerin lideri yaptı. 1931’de gerçekleşen Kudüs Kongresi’ne Kongresi’nin ardından benzer toplantıları Mekke, Karaçi, Bağdat, Amman ve Mogadişu’da yaptı. 1933’de Kudüs’te Mescid-i Aksa adıyla bir İslam üniversitesi kurma çalışmalarına başladı. Birçok Arap ve İslam başkentlerini ziyaret ederek yardım topladı. Bu dönemde Yahudiler Kudüs ve civarında araziler satın almaktaydı. Emin el-Hüseyni bu arazi komisyoncuları ile mücadele edebilmek için “*emir bi’l ma’rûf*” cemiyetleri kurdu. 1935’te kuzeni Cemal’in başkanlığında bir Filistin Arap partisinin kurulmasına yardım etti. İngiltere’den gelen Lord Peel başkanlığındaki heyetin 7 Temmuz 1937’de kararlaştırdığı Filistin’i taksim planını reddetti. Bunun üzerine 29 Temmuz 1937’de “*el-Meclisü’l İslami el-a’la*” başkanlığından alındı. Hemen arkasından tutuklanmak istenince Lübnan’a kaçtı. 1937-1941 arasında Irak, Türkiye, Bulgaristan, İtalya ve Almanya gibi ülkeleri dolaşarak Filistin Arap Heyeti adına destek toplama çalışmalarına devam etti. 1941’de savaşı kazanacağına inandığı İtilaf devletlerinden Arap davasına destek sağlamak için Berlin’e gitti. Mayıs 1945’e kadar burada kaldı ve yayımladığı bildiriler ile Arapları Yahudi ve İngilizlere karşı ayaklanmaya çağırdı. Savaşın sonucu belli olmaya başlayınca Fransa’ya kaçtı. Burada tutuklanarak Paris’te bir yıl boyunca göz hapsinde kaldı. İngiltere, Yugoslavya ve ABD savaş suçlusu olarak yargılamak isteseler de Fransa onu vermeyi reddetti. Daha sonra Mısır’a kaçtı. 1948’de Filistin toprakları üzerinde İsrail Devleti’nin kurulmasının ardından toplanan I. Filistin Halk Meclisi’ne başkanlık yaptı ve toprakların kurtarılması amacıyla Genel Filistin Hükümeti’nin kurulduğunu ilan etti. 1951’de Karaçi’de toplanan Dünya İslam Kongresi’ne tekrar başkan seçildi. 1955’te toplanan Endonezya’da toplanan Bandung Konferansı’na Filistin adına katıldı. 1932’de Bağdat’ta toplanan Dünya İslam Kongresi’ne başkanlık etti. 1967’de yaklaşık otuz yıl ayrı kaldığı Kudüs’e geri döndü. 4 Temmuz 1974’te Beyrut’ta vefat etti. Velid El-Arid, “Emin el-Hüseyni” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XI, İstanbul 1995, s. 116-117.

⁹ Zvi Elpeleg, *Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu Hacı Emin El-Hüseyni*, (Çev: Dilek Şendil), İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 59.

¹⁰ *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1931.

başında da Türkiye gelmekteydi. Türkiye, Fransa'da sürgünde olan son halife Abdülmecit'i kongreye getirme girişimini halifelîği yeniden canlandırma hareketi olarak gördü. Hindistan'daki Müslüman toplulukları önderlerinden Şevket Ali'nin bir röportajında Abdülmecit'i Müslümanların halifesi olarak gördüğünü açıklaması Türkiye'nin endişelerinin haksız olmadığını göstermekteydi.¹¹

Bu dönemde bazı İslami çevrelerde, Nice'te yaşayan Abdülmecid'in Orta Doğu'da bir ülkeye getirilerek yeniden halife yapılması ve hatta İslam dünyası içinde Vatikan benzeri bir yapı kurulması üzerine bir dizi tartışma yapılmaktaydı. Ankara bu tartışmaları yakından izliyordu. Abdülmecid ile Hindistan Müslüman liderleri arasındaki yakınlaşma Halifelik konusunun gündemde tutulup daha da desteklenmesini kolaylaştırabileceği olasılığıyla kaygı yaratıyordu. Bu dönemde Abdülmecid'in kızlarından Dürri Şehver Sultan ile Haydarabatlı Osman Nizam Han'ın oğullarından birisiyle evlenmek üzere olduğu haberleri de bu çerçevede değerlendiriliyordu. Gelişmeler üzerine İngiliz yetkililerle iletişime geçen Türk Dışışleri, Kongre'nin içeriği ve İngiliz desteğinin boyutları hakkında bilgi isterken, Halifelik kurumu konusundaki tartışmalardan duyduğu rahatsızlığı da dile getiriyordu. Ayrıca Abdülmecid Kongre kapsamında Filistin'e gelmek isterse vize verilmemesi talebinde de bulunulmuştu.¹²

Türkiye'nin yanı sıra Mısır da tepki gösteren bir diğer ülkediydi. Kral Fuat kendisini halife adayı olarak görmektedir. Suudi Arabistan ise kendisini Müslüman dünyasının lideri olarak görmekte ve Kral Hüseyin'in oğulları Abdullah, Faysal ve Ali halifelik yolunda önlerini kapatacak hiçbir oluşuma izin vermek istemiyordu. Kongreye karşı çıkan bir diğer kesim ise Kudüs'te rakip bir İslam üniversitesi kurulmasından rahatsız olan Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi oldu.¹³

Kongrenin toplanma amacı ve bu amacın dışına çıkılacağı noktasında toplanan kuşkular ve ileri sürülen iddialar üzerine Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni 3 Ekim 1931'de el-Siyase gazetesine bir röportaj vererek kongre üzerinde oluşan kuşkuları ortadan kaldırmaya çalıştı. Bu bakımdan röportajı yapan muhabirin ilk sorusunun kongrenin amacına dönük olması anlamlıdır. Müftü önce Filistin'de halka tıp, hukuk gibi ilimleri öğretecek bir yüksekokul olmadığını, mevcut okulların dini eğitimlerinin bile eksik olduğunu belirtti. Buna karşılık birkaç yıl önce Kudüs'te bir Yahudi Üniversitesi açıldığını, bu okulun Yahudi kültürünü temin ettiğini ve asri ilimleri öğrettiğini ifade etti. Bu durumda uzun bir zaman geçmeden Filistin'de yüksek tahsil görmüş bir Yahudi neslinin geleceğini düşünerek Müslümanlık kültürünü tesis edecek bir Arap Üniversitesi inşa etmeyi planladıklarını ve Ezher camiasıyla rekabeti hiç düşünmediklerini belirterek, kongreyi toplamaktaki amacının bu üniversitenin kurulmasının müzakere edilmesi olduğu yönünde cevap vermiştir. Muhabir daha sonra kongrede hilafet meselesinin müzakere edileceği yönünde söylentilerin olduğunu, eğer bunlar doğru ise hali hazırda bu meselenin görüşülmesine neden gerek duyulduğunu sordu. Müftü daha önce kongrede bu konunun konuşulmayacağına dair bir açıklamasının olduğunu belirterek bir kez daha bu söylentilerin doğru olmadığını dile getirdi. Daha sonra kongre hakkında bilgiler vermeye devam eden müftü, kongrede himayesi talep edilecek mukaddes yerlerin tehdit altında olduğu için böyle bir istekte bulunacaklarını dile getirdi. Hicaz demiryolu ile ilgili olarak da Şam'da kurulmuş olan bir komisyon olduğunu ve Müslümanların parası ile yapılan bu demiryolu hatlarını korumak ve idaresini birleştirmek için çalıştığını belirtti. Müftü son olarak da davetin bütün Müslüman padişah, emir ve hükümet reislerine gönderildiğini, bütün

¹¹ Elpeleg, age, s. 59-61.

¹² Özlem Tür, "Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, (2007), C.62/1, s. 240.

¹³ Elpeleg, age, s. 61.

Müslüman ülkelerinin büyüklerinin katılımıyla açılmasını istedikleri kongrenin Müslümanlığa fayda getireceğine olan inancını tekrarladı.¹⁴

Kongreye, aralarında Suriye, İran, Irak, Filistin, Yemen, Tunus, Trablusgarp (Libya), Mısır, Yugoslavya, Endonezya, Rusya ve Doğu Türkistan başta olmak üzere 22 ülkeden/bölgeden 153 delege katıldı. Kongreye, mezhep ayrımı gözetilmeksizin İslam kardeşliğini geliştirmek ve Müslümanların menfaatlerini birlikte savunmak için İslam ülkelerinin temsilcilerinin kendi iradeleriyle bir araya gelmeleri bakımından çok büyük önem verilmekteydi. Kongreye katılanlar arasında; Muhammed İkbal (Hindistan-Pakistan), Ziyaüddin Tabatabai (İran eski Başbakanlarından) Hasan Halid Paşa (Doğu Ürdün eski Başbakanı) Reşid Rıza (Mısır el-Ezher Üniversitesi Dekanı) Emir Saîd el-Cezâiri (Emir Abdülkadir'in torunu) Emin el-Hüseyni (Kudüs genel müftüsü, mihmandar ve Kongre Başkanı). Muhammed el-Hüseyn Al-i Kâşif el-Ğita (Necefli ünlü Şii âlimi) vardı.¹⁵

Bütün bu tartışmaların gölgesinde kongre 7 Aralık 1931'de açıldı. Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni kongrenin toplanma amacını açıklayan bir konuşma yaptı. Müftüye göre, birçok İslam ülkesi gücünü kaybetmiş ve büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Ancak Filistin hepsinden daha büyük bir sorun hatta felaketle karşı karşıyaydı. Bölgede bir Yahudi devleti kurma çalışmaları vardı ve bu durum Filistin'in varlığını tehdit etmekteydi. Müftü bu nedenlerle bir kongre toplamayı düşündüklerini belirtti. Kongre, Filistin'e Yahudi göçünü ve Yahudilere toprak satışlarını kabul etmiyordu. Bu nedenle Filistin topraklarının satışı engellemek ve elden çıkan toprakları geri kazanmak için bir fonun kurulması aynı zamanda da bütün Araplara Yahudi mallarını boykot etmeleri tavsiye ediliyordu.¹⁶

Büyük tartışmalara neden olan kongrenin açılış celsesi oldukça hareketli geçti. Hatta kongreye katılan delegelerden birinin bu kargaşada darp edildiği haberleri gazetelere yansıdı.¹⁷ Bununla birlikte Hindistan delegesi olarak kongreye katılan Şevket Ali ile kongre azasından Riyaz Bey arasında da bir tartışma yaşandı. Riyaz Bey Hindistan adına katılan bu delegenin doğu memleketlerdeki manda sistemini protesto etmek amacıyla kongreye katıldığını ileri sürdü. Ayrıca İngiltere'yi Yahudilerin mevcut durumlarından mesul tutmaktaydı.¹⁸ Kongre çoğu zaman toplanma amacının dışına çıkmakta ve gündemde olmayan konular üzerinde şiddetli tartışmalar yaşanmaktaydı.

Kongreden gelen haberlere göre; açılış celsesinde yaşanan gerilimin ardından çalışmalara devam edilmekle beraber gerginlik henüz tam olarak geçmemişti. Kongre başkanı bir gazeteci ile yaptığı görüşmede gündemdeki maddeleri en kısa yoldan görüşülmesi şartı ile kongrenin ancak altı gün devam edebileceğini iletmişti. Başkan yaşanan olaylardan dolayı oldukça üzgündü. Kendisinin bütün iyi niyetine rağmen kongrenin daha fazla devam edemeyeceğini düşünüyordu. Kongrenin daha büyük gerginliklere meydan vermeden altı gün zarfında bitirilmesini büyük başarı olarak görmekteydi.¹⁹

Mısır adına kongreyi takip eden el-Siyase muhabiri Mahmut Azmi Bey kongreye dair gözlemleri Akşam gazetesine aktardı. Bu gözlemlere göre 150 delege kongreye katılmıştı. Bu delegelerin 18 farklı bölgesel kıyafet giymeleri kongreyi renkli bir hale getirmişti. "Entarili,

¹⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.229.544.16.

¹⁵ Doğan Kaplan, "İran'da Şii-Sünni Yakınlaştırma Çalışmaları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* VI/2, (Güz 2013), s. 259.

¹⁶ Celil Bozkurt, "Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5, Issue 8, (December 2012), p. 274.

¹⁷ *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1931.

¹⁸ *Akşam*, 15 Aralık 1931.

¹⁹ *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1931.

sarıklı, cübbeli, bonjurlu.." diye ifade ettiği bu delegeleri izlemenin göze hoş geldiğini ancak katılımcıların ise "hararet ve heyecandan yoksun yaşlı ve söz söylemekten üşenen adamlardan" oluştuğunu ifade etmekteydi. Gazetecinin dikkatini çeken bir diğer konu ise konuşmaların ardından hiç alkış gelmemesiydi. Bunun nedeni olarak ise konuşmaların ortak sorunlar yerine kişisel menfaat yönünde olmasını göstermekteydi. Dolayısıyla birkaç kişinin menfaatini temin için yapılan bu tür kongrelerin hiçbir sonuç vermeyeceği düşüncesindeydi.²⁰

Müftü Emin el-Hüseyni on gün süren kongre boyunca özellikle alt komisyonlarda muhaliflerini etkisiz hale getirmek, kendi lehine kararlar alınmasını sağlamak ve kongreyi kendisinin başında bulunacağı daimi bir organizasyon haline dönüştürmek için büyük çaba harcadı. 17 Aralık 1931'de sona eren görüşmelerin sonucunda; kongrenin her iki yılda bir yinelenmesi, Mescid-i Aksa Üniversitesi'nin kurulması, el-Burak'ın denetiminin Müslümanların elinde kalması, din eğitimi için eğitim kurumları oluşturulması, toprakları kurtaracak ve Arap çiftçilerini koruyacak bir şirket kurulması ve Müslüman ülkelerde temsilcilikler açılması kararları alındı. Kongre bir yönetim kurulu seçip daimi başkanlığa Emin el-Hüseyni getirildi. Kararların uygulanması açısından bakıldığında, kongrenin başarılı olduğu söylenemezdi. Toprakların korunmasına yönelik para yardımı toplama girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kudüs'te kurulması planlanan İslam üniversitesi kaynak yetersizliğinden kurulamayacaktı.²¹

Kongre 10 Aralık 1931'de 17 maddelik bir beyanname yayınladı. Buna göre dünyanın her yerinden gelecek Müslümanların katılımıyla ve Genel İslam Kongresi adıyla bir kongre düzenlenecekti. Etnik köken ve mezhep ayrımı yapılmaksızın Müslümanlar arasındaki işbirliğini ve genel İslam kardeşliğini geliştirmek, Müslümanların menfaatlerini savunmak ve kutsal mekânlar ile toprakları herhangi bir müdahaleye karşı korumak, Hristiyan misyonerlerin çabalarına ve kampanyalarına karşı savaşmak, İslam inancı birliği için üniversiteler ve akademik kuruluşlar açmak ve Müslümanlar ile ilgili önem taşıyan diğer İslami konuları incelemek bu kongrenin amaçlarıydı. Kongre'nin yeri Kudüs olarak belirlenmişti. Kongre başkanı, toplantıların ve yönetim kurulunun başkanıydı. Mali ihtiyaçlar, üyeliklerden, bağışlardan ve diğer kaynaklardan temin edilecekti.²² Kongrenin yayımladığı bu beyanname, daha sonraki yıllarda oluşturulacak olan İslam Konferansı teşkilatına fikri temel teşkil etmiştir.

Kongre'nin yayımladığı bu beyannamenin dışında almış olduğu bir diğer önemli karar, "İttihadi İslam Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurulmasıydı. Başkanlığını Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni, İkinci başkanlığını Acemistan eski Başbakanı Seyyit Nizami Taba Tabai ve başkâtlığını Rât Sulh Bey'in yaptığı cemiyetin üyeleri arasında Muhammet İkbal, Ayaz İshaki ve Raşit Rıza gibi önemli isimler yer almaktadır.²³

Müslüman dünyasında halifelik konusunu tekrar tartışmaya açacağı yönündeki endişelerin oluşmasına neden olan kongre gergin bir ortamda yapılmıştı. Alınan kararlara bakıldığında halifelik ile ilgili herhangi bir vurgu bulunmamakla beraber kongreyi düzenleyenlerin beklediği etkiyi de gerçekleştiremediği görülmektedir.

2- Kongreye Karşı Tepkiler

Kongreye katılımlar konusunda tartışmalar da artarak devam etmekteydi. Yugoslavya'nın güney Müslümanlarını temsilen kongreye katılan Veysel Efendi ile Meddah Medresesi

²⁰ Akşam, 22 Aralık 1931.

²¹ Elpeleg, age, s. 62-63.

²² Martin Kramer, *Islam Assembled, The Advent of the Muslim Congresses*, Columbia University Press, New York 1986, s.192-194.

²³ BCA, 030.10.229.544.20; (Ek-1).

müderriisi Ata Efendinin kongreye kabul edilmeleri Üsküp'te rahatsızlığa neden olmuştu. Bu rahatsızlık Kongre başkanlığına iletili. Yugoslavya'nın güney bölgesi Müslümanlarını temsil etmek üzere Kudüs'e giden bu iki hoca için Yugoslavya hükümetinin harcırah verdiğinin haber alındığını ve yaklaşık bir milyon Müslümanı temsil etmek üzere bu iki kişinin kongreye katılmasının kabul edilmesinin yanlış bir tutum olduğu kongre başkanlığına iletili. I.Dünya Savaşı'nın ardından Avusturya'dan intikal eden Bosna Hersek'te altı yüz bin Müslüman olduğunu, bu Müslümanların her türlü haklarının hükümet tarafından verildiğini ve dinlerini istedikleri gibi yaşadıkları ifade edilmekteydi. Yine Morava nehrinin güneyinde Vardar Nehri boyunca uzanan Yunanistan ve İtalya ile sınırı olan ve Osmanlı'da Kuzey Arnavutluk ve Makedonya denilen bölgede dokuz yüz bin Müslümanın yaşamaktaydı.²⁴

Bu bölge büyük bir kısmı Arnavut olmakla beraber az da olsa Türk nüfusa sahipti. Balkan Savaşları'nda Sırbistan'a geçmiş ve sonra da Cenubi Yugoslavya adını almıştı. 1914'de Türkiye ile Sırbistan arasında imzalanan İstanbul Anlaşması ile bu bölgenin mabet, mezar ve vakıflarının Müslümanlara ait olduğunun Yugoslavya hükümeti tarafından kabul edildiği gibi bu bölge Müslümanlarının dini ve millî gelişmelerinin teminat altına alındığı ifade edilmekteydi. Bu anlaşmayla kazanılan hakların I.Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Eylül 1919'da imzalanan Saint Germain Anlaşması ile devam ettiği vurgulanmaktaydı. Bu haklara sahip olan bölge insanının herhangi birinin dini temsiline ihtiyaç duymadığı ve kongreye katılacak bu iki kişiye halkın güvenmediği belirtilmekteydi. Adı geçen teşkilatın üyeleri İslamiyet'e zarar veren davranışlar içinde oldukları iki örnekle açıklanmaktaydı. Bunlardan biri Mehmet Zeki isminde teşkilatın Mahkeme-i Temyizi Şer'i Reisi'nin Sultan Murat Camii'nde Üsküp Vali ve Ordu Komutanına hitaben yaptığı konuşmada Yugoslavya hükümdarından “*Halife-i Ruy-i zemin*” ve “*Emir-el Müminin*” olarak bahsetmesiydi. Bir diğer örnek ise yine bu teşkilatın meclisi ulema azaları ile müftülerinin Yugoslavya hükümdarını “*Allah*” mevkiine yükselterek beş adet kurban kesmeleri idi. Bu nedenle bu teşkilattan katılacak kişileri güney Müslümanlarının bir temsilcisi olarak görülmemesi konusunda uyarıda bulunulmaktaydı.²⁵ Verilen bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki gerekçesi ne olursa olsun Yugoslav hükümetinin böyle bir kongreye kendi ülkesinde yaşayan Müslümanlar adına bazı isimlerin katılmış olmasından rahatsızlık duyduğu ortadadır. Kongreye Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlar adına ve de Sovyet nüfuzunda olan ülkelerden katılım olmadığı göz önüne alınacak olursa, Yugoslav Hükümeti'nin bu rahatsızlığının altında bu nüfuzun etkisini olduğu düşünülebilir.

Bu olumsuz tepkilerin yanı sıra kongre hakkında olumlu düşüncelere sahip ülkeler de bulunmaktaydı. Kongrenin düzenleyicisi durumundaki Kudüs Müftüsüne bazı şah, kral ve emirler mektup göndermişlerdi. 10 Ocak 1932 tarihli El-Camia El-Arabiye gazetesinde Müslüman devlet adamlarının kongreye ilgili gönderdikleri mektuplar yayınlandı. Kral İbni Suut; Abdülaziz bin Abdurrahman Elfaysal'dan Kongreye bir temsilci gönderilmesi konusundaki mektubu aldığını ancak mektubun eline geç ulaştığı için temsilci gönderemediğini ifade ederek iyi niyet temennilerini dile getirmekteydi. Kuveyt Emiri Ahmet Cabir Essabah ise Kongreye bizzat kendisinin iştirak etmek istediğini ancak yoğun programının buna engel olduğunu ifade ederek başarı temennilerini iletti.²⁶

11 Ocak 1932 tarihli El-Camia El-Arabiye gazetesinde de bu mektupların yayınlanmasına devam edildi. Kral Ali bin Elhüseyin ve Emir Abdullah bin Elhüseyin imzasıyla yayınlanan mektupta; Rahatsızlıkları nedeniyle Miraç gecesi Kudüs'te bulunamadıkları ve kendilerini

²⁴ BCA, 030.10.229.544.20.

²⁵ BCA, 030.10.229.544.20.

²⁶ BCA, 030.10.228.534.5.

temsilen İbrahim Haşim Bey katılacağı belirtiliyordu. İran Şahı ise tebliğin kendisine geç ulaştığı için kongreye katılamadığını ancak kongrenin başarıya ulaşması için dua ettiğini bildirdi. Malayo adalarındaki Fayrok Vilayetinin sultanı İskender Şah ise; yapılan bu girişimden dolayı memnun olduğunu ancak hem kendisinin gelemediğini hem de temsilci gönderemediğinden dolayı çok üzgün olduğunu belirterek bu konuda kendisinin mazur görülmesini istemekteydi. Mısır'daki Haşimi Emiri kongrenin toplanması gerektiği konusunda hemfikir olduğunu bildiren bir mektup göndermişti. Eski Mekke Emiri Şerif Ali; Kongre'nin aldığı kararlarla ilgili hemfikir olduğunu ve kongre kararlarının bütün Müslümanlar için bir görev olarak görülmesi yönünde düşüncelerini ilettiler. Şerif Ali'nin oğlu Hüseyin de mektubunda babasıyla aynı fikirde olduğunu ifade etmekteydi.²⁷

3- Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı

Kudüs'te bir İslam kongresi toplanacağı haberleri, hilafet makamının yeniden gündeme geleceği yönünde dedikodulara neden olmuştu. Bu dedikoduların odak noktasında son halife Abdülmecit yer alıyordu. Hindistan'daki Müslüman toplulukları önderlerinden Şevket Ali'nin bir röportajında Abdülmecit'i Müslümanların halifesi olarak gördüğünü açıklaması,²⁸ Abdülmecit'in kızlarından birinin Haydarabatlı Osman Nizam Han'ın oğullarından birisiyle evlenmek üzere olduğu haberleri de Türk hariciyesinin kongre üzerindeki kuşkularını artırıyordu. Bu duyumlar üzerine Türk Dışişleri, İngiliz yetkilileriyle temasa geçerek bir taraftan kongrenin amacı konusunda bilgi almaya çalışırken diğer taraftan İngiltere'nin kongreye olan yaklaşımını öğrenmeye çalışıyordu. Abdülmecit'in kongreye katılmasının önüne geçmek için kendisine Filistin vizesinin verilmemesi Türkiye'nin İngiliz yetkililerinden istekleri arasında yer alıyordu.²⁹

Türkiye Dışişleri Bakanlığı İslam ülkelerindeki temsilcilikler ile temasa geçip araştırma yapmalarını istedi. Kahire maslahatgüzarından böyle bir durumun olup olmadığını yönünde bir çalışma yapılması istendi. Maslahatgüzar verdiği raporda, kongrenin hilafet konusunu hiçbir şekilde mevzu bahis etmeyeceğini sadece Filistin'deki kutsal yerleri korumak ve Filistinlilere bir üniversite tesis etmek konularını müzakere edeceğini Kudüs müftüsünün el-Siyase gazetesine verdiği beyanata dayandırarak ifade etmekteydi.³⁰

Kahire Maslahatgüzarı ayrıca kongrede Mısır'ın milli ve siyasi meselelerinin müzakere edilmeyeceği ifade etmekteydi. Bu görüşünü Kudüs müftüsünün Başbakan Sıtkı Paşaya gönderdiği ve bir suretinin El Ehram gazetesinde yayınlanan mektubuna dayandırmaktaydı. Gazetenin 8 Ekim 1931 tarihli nüshasında yayınlanan "*Kudüs Kongresi etrafında Reisi Vüzera ile Kudüs Müftüsü arasında vuku bulan mülakat*" başlığıyla bir haber yayınlanmıştı. Haberde, Kudüs Müftüsü ve Yüksek İslam Meclisi Reisi El Seyyid Mohammed Emin el-Hüseyin, El Seyyid Abdülkadir el Muzaffer ve Abdülhamit Sait ile birlikte Başbakan İsmail Sıtkı Paşa ile bir görüşme gerçekleştirdiği ifade edilmekteydi.³¹

7 Aralık 1931'de gerçekleşecek kongre hakkında yapılan ve yaklaşık 45 dakika süren görüşme sonrasında müftünün Sıtkı Paşa'ya gönderdiği mektupta da kongrede Mısır'ın milli ve siyasi meselelerinin müzakere edilmeyeceği yönünde aldıkları ortak kararı ifade etmekteydi. Görüşmede Hilafet konusu konuşulmamış olmamasına rağmen müftü bu konudaki dedikoduların önüne geçmek için mektubunda kongrede bu konunun tartışılmayacağı yönünde teminat vermişti. Kongrede dini ve medeni bir camiaya muhtaç olan Filistin Müslümanlarına

²⁷ BCA, 030.10.228.534.5.

²⁸ Elpeleg, age, s. 59-61.

²⁹ Tür, agm, s. 240.

³⁰ BCA, 030.10.229.543.27.

³¹ BCA, 030.10.229.543.28.

hizmet vermesi için bir üniversite inşa edilmesi yönünde görüşmelerin yapılacağını ifade etmekteydi.³²

Bu raporda ayrı olarak 9 Kasım 1931 ve 18 Kasım 1931'de Kahire Büyükelçiliği iki adet rapor daha göndermişti. 9 Kasım 1931 Tarihli raporda Kudüs müftüsünün beş gündür Kahire olduğu ve Sıtkı Paşa ile bir görüşme gerçekleştirdiği ifade edilmekteydi. Bu görüşmede kongrede müzakere edilecek konuların konuşulduğunu ve bu görüşmenin içeriğinin gazetelere yansındığını belirtildi. Daha sonra müftünün elçiliği ziyaret etmek istediği ve bu isteğin kabul edildiği bilgisi verildi. Bahsi geçen görüşme 9 Kasım'da gerçekleşti. Müftü, Türkiye'nin Kudüs konsolosuna kongrenin program amacını uzun uzadıya açıkladığını ve Türk hükümetinin kendisinin bu konudaki faaliyetine tamamen vakıf olduğunu ifade etti. Yahudilerin kongre aleyhinde propaganda yaptıklarını ve bunun hükümetler ve dini reisler üzerinde olumsuz etki yaptığını ileri sürdü. Bu yanlış fikirleri gazete ile düzeltmenin imkânı olmadığı için Kahire'ye bu ziyareti yapmış ve başarılı olmuştu. Müftü İsmail Sıtkı Paşa'ya kongrede hilafetin görüşülmeyeceği yönünde teminat vermişti. Sıtkı Paşa'ya; kongrede Kutsal yerlerin korunması, Hicaz demir yolunun bir Müslüman heyet tarafından kontrol edilmesi ve işletilmesi, Yahudi ve Hristiyan okullarına muadil bir üniversitenin inşa edilmesi gibi konular müzakere edileceğini iletmişti. Bu konuşmanın ardından Mısır'ın kongreye karşı olan olumsuz bakışı değişti. Hatta kurulması düşünülen üniversitenin dini kısmının kontrolünün Ezher'e verilmesi karşılığında her yıl Mısır vakıflarından bir miktar tahsisatın verilmesi teklif edildiğini maslahatgüzara açıkladı. Daha sonra maslahatgüzar Mısır'dan kaç delegenin katılmasını beklediği yönündeki sorusuna yirmi ya da otuz kişinin katılmasının yeterli olacağı cevabını verdi.³³

Maslahatgüzar 18 Kasım 1931'de ise Mısır Dışişleri Bakanı Abdülfettah Yahya Paşa'yı ziyaret etti ve Türkiye'nin kongre hakkındaki düşüncesini kendisine ilette. Bunun karşılığında bakan ise; kongre için delege göndermeleri yönünde bir teklif aldıklarını ve bu teklif karşısında hayrete düştüklerini ifade etti. İslam Meclisi diye altı yedi kişinin kendilerine bu daveti yapmış olmasını iyi karşılamamışlardı. Davette halifelik adına bir ifadenin olmamasına rağmen ucu açık birçok konu olduğu için müftüyü Mısır'a davet etmişlerdi. Müftünün Başbakan ile yaptığı görüşmeye İskenderiye'de olması nedeniyle katılamadığını ancak bilgisi olduğunu ifade etti. Müftü, Mısır gazetelerinin kongre aleyhine haberler yaptığını ve bu nedenle kamuoyunda olumsuz bir düşüncenin oluşması üzerine hilafet meselesi ile ilgili konuların kesinlikle görüşülmeyeceği teminatını verdiğini dile getirdi. Başbakan bu teminatı yazılı olarak isteyince gazetelerde yayımlanan mektubu imzaladığını belirtti. Bakan, müftünün böyle bir kongre toplayarak kendine önem atfetme peşinde olduğu düşüncesindeydi.³⁴

Bakana göre kongre herhangi önemli bir karara imza atamazdı. Onların içişlerine karışmayacaklarını, üniversite yapmalarına engel olmayacaklarını ancak Ezher'e rakip olarak bunu yapamayacaklarını da sözlerine ekledi. Müftüye eğer verdikleri teminata sadık kalırlarsa kurulacak üniversiteye maddi destek vereceklerini ifade etti. Maslahatgüzar bu açıklamaların ardından Mısır'ın kongreye delege göndermeyeceği anlamının çıktığını ifade etmesi üzerine bakan, resmi ve gayri resmi delege göndermeyeceklerini belirtti. Ancak gidecek olanlar olursa da buna engel olmayacaklarını da ekledi. Maslahatgüzar bakana, İngilizlerin kongre hakkındaki fikirlerini de sordu. Dışişleri Bakanı Abdülfettah Yahya Paşa, lehte ya da aleyhte herhangi bir duyum almadığını şu aşamada izleyici gibi davrandıkları cevabını verdi. Hilafet konusunda ise düşüncelerinin ne olduğunu şimdiden tahmin edemediğini belirtti.

³² BCA, 030.10.229.543.28; 030.10.229.544.7.

³³ BCA, 030.10.229.544.7.

³⁴ BCA, 030.10.229.544.7.

Maslahatgüzar diğer yetkililerle de yaptığı görüşmelerde de benzer bilgiler aldığını da ifade ederek raporunu bitirdi.³⁵

Türkiye'nin Kahire maslahatgüzarı, Mısır'da birkaç gün kaldıktan sonra Kudüs'e dönen Esseyid Muhammet Emin el-Hüseyni tarafından Başbakan İsmail Sıtkı Paşa'ya “*Kudüs Müftüsünden Reisi Vüzera'ya*” başlığı altında El Ehram gazetesinin 14 Kasım 1931 tarihli nüshasında yayınlanan mektubu Dışişleri Bakanlığı'na iletti. Mektupta kendisine Mısır'da gösterilen ilgiden dolayı teşekkür ettikten sonra kongre hakkında herhangi bir şüpheye gerek olmadığını ifade etmekteydi.³⁶

Bunun yanı sıra Mısır gazetelerinin kongrede hilafet konusunun görüşülmesine aleyhtar oldukları yönündeki yayımları üzerine düzenleme kurulunda yer alan Şeyh Sealibi bir açıklama yapmak zorunda kaldı. Bu konunun kongre gündeminde yer almadığını görüşülmesinin de asla düşünülmeyeceğini ifade etti. Kongreyi toplamaktaki amaçlarını tekrarladıktan sonra ortaya atılan iddiaların tamamen yalan olduğunu ve kongreyi başarısızlığa uğratma adına yapıldığını dile getirdi. Bunu yapanlarında Siyonistler olduğunu ileri sürdü.³⁷

Kahire büyükelçiliğinin yanı sıra diğer İslam ülkelerinde bulunan büyükelçilikler de kongre hakkında görüşmeler gerçekleştirmekte ve Dışişleri Bakanlığına rapor halinde sunmaktaydı. Bu doğrultuda Bağdat Büyükelçiliği gönderdiği raporda Irak Hükümeti'nin kongreye katılmayacağını ancak Bağdat ve Kerbelâ ulemasından bazı isimlerin kendi arzularıyla katılacağını ifade etmekteydi. Kongre'nin Avam Cemiyetinden makul taleplerde bulunması durumunda Irak Hükümeti'nin bu istekleri savunacağını da Nuri Sait Paşa'nın ifadelerinden anladığını da iletti. Tahran Büyükelçiliği ise Gaffari Han'ın ve İran ileri gelenlerinin de davet aldıklarını, müzakere edilecek konuların İran'ı ilgilendirmede için katılmayacaklarını ancak Şii ulemasının temsilci gönderme ihtimali olduğunu dile getirdi. Tiran Büyükelçiliği raporunda Kral'ın davet almadığını olsa bile kesinlikle Arnavutluk'un iştirak etmeyeceğini ifade ederek Kral'ın halife lafını bile duymak istemediğini belirtti. Kabil Büyükelçiliği ise Afganistan'ın daveti Mısır sefiri aracılığı ile aldığını, sefirin bu davete iştirak edilmesi yönünde Afgan Hükümetine talepte bulunduğunu ifade ediyordu. Afgan Hükümeti ise Türkiye'ye sorarak bir karar verme düşüncesinde olduklarını sefire ilettiğini ve sefirin bu işe müdahil olmamasını istediğini aktardı. Daha sonra Ankara Büyükelçisine kongreye katılmayacaklarını ilettiğini dile getirdi.³⁸

Kudüs'te toplanacak kongre ile ilgili bir raporda Üsküp konsolosluğundan geldi. Yugoslavya Müslümanlarının kongreye katılımları hakkında hazırlanan raporda; Bosna Müslümanları adına Şimal Bosna Müslümanları Cemiyeti İlmiye Reisi Hoca Salim ve Günay Yugoslavya adına da Cenup Müslümanlar İlmiye Reisi Hoca Veysel Alişan Efendi kongreye katılmak üzere Kudüs'e hareket ettikleri bildirilmekteydi. Yugoslavya Hükümeti her biri için kırk bin dinar tahsisat vermişti. Bunlardan başka konsolosun Türkiye Cumhuriyeti ve yaptığı inkılaplara düşman olarak adlandırdığı Ata Hoca isimli şahsında kongreye katılmak üzere Kudüs'e hareket ettiğini bildirmekteydi. Sırp milletvekili Gospodin Velko'nun Ata Hoca'ya beş bin dinar verdiğini de belirtmekteydi.³⁹

İslam dünyasının yanı sıra Avrupa ülkelerinin de kongre ile ilgili görüşleri üzerine de araştırmalar yapılmaktaydı. Buna paralel olarak Paris Büyükelçiliği'nden Fransız kamuoyunun kongreye bakışı ve görüşü soruldu. Büyükelçi gönderdiği telgrafta; İslam Kongresine Müftü

³⁵ BCA, 030.10.229.544.7.

³⁶ BCA, 030.10.229.543.25.

³⁷ Cumhuriyet, 13 Kasım 1931.

³⁸ BCA, 030.10.229.543.23.

³⁹ BCA, 030.10.229.544.10.

HISTORY
STUDIES

98

Volume 8
Issue 4
December
2016

tarafından yapılan teklif Times ve Tan gazetelerinde yayınlandığını, Fransız Dışişleri ile yaptığı gayri resmi temaslarında bu kongrenin Fransızlar tarafından hoş karşılanmadığını belirtmekteydi.⁴⁰

Dışişleri bakanlığı bu araştırmaları yaptırırken kongrenin gündemi beş madde halinde ilan edilerek yetkili makamlara sunuldu. Buna göre; Müslümanlara ait kutsal yerler, Kudüs'te bir üniversite inşası, Hicaz demiryolu hattı, İslam kültürünün korunması ve dinsizlikle mücadele gündem maddeleri olarak belirlenmişti.⁴¹

Kudüs'te kongrenin toplanacağı haberleri üzerine konu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) gündeme geldi. Meclisin 3 Aralık 1931'deki oturumunda Aydın milletvekili Mazhar Bey, Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras'ın cevaplaması için bir soru önergesi verdi. Kudüs'te bir kongre toplanacağı haberlerini duyduklarını, hükümetin bu teşebbüsten haberinin olup olmadığı ve varsa nasıl bir yol izleneceği sorulmaktaydı. Tefik Rüşti Aras önergeye verdiği cevapta Kudüs Müftüsü tarafından bazı bölgelerden katılımcılar ile birlikte bir kongre düzenleyeceği ve bu kongrenin şeriatçı bir mahiyette olduğunu söyleyerek konuşmasına başladı. Dışişleri kongrenin toplanacağını haber alır almaz ilgili devletlerle temasa geçti. Filistin idaresini elinde tutması itibarıyla İngiltere ile temasa geçerek bilgi aldı. İngiltere hükümetinden alınan bilgilere göre; tartışmalı siyasi konular kongrede tartışılmayacak, Türkiye'yi rahatsız edecek konulara girilmeyecek ve hilafet konusunun kesinlikle gündeme gelmeyecekti. İngiltere ise kongreyi asla himaye etmeyecek ancak herhangi bir müdahalede de bulunmayacaktı. Daha sonra İran, Afganistan, Arnavutluk ve Hicaz hükümetleri ile temasa geçilmiş ve bu ülkelerin kongreye hiçbir surette katılmayacakları öğrenilmişti. Aynı şekilde Irak ve Mısır hükümetleri ile de temasa geçilmişti. Bu hükümetler kongreye resmi olarak temsilci göndermeyeceklerini ancak özel olarak gidenlere de engel olmayacaklarını bildirmişti.⁴²

Kongrenin TBMM'de gündeme gelmesi konunun Türkiye için ne kadar hassas olduğunu göstermekteydi. Bu durum basında da sıkça dile getirilmekteydi. Bütün dünyanın gözü önünde hilafet sorununu çözen meclisin kürsüsünden kongre ile ilgili bilgi verilmesi; meclisin bu konudaki hassasiyetinin bir göstergesi olarak addedilmekteydi. Çünkü kongre ile ilgili farklı bilgiler yazılıp söylenmekteydi. Özellikle kongrede hilafet konusunun tartışmaya açılacağı bilgisi oldukça rahatsızlık vermekteydi. Zira bu durumdan rahatsızlık duyanlardan biri olan Aydın milletvekili Mazhar Bey'de bu iddialar karşısında Dışişleri Bakanı'nın cevaplaması için meclise soru önergesi vermişti. Tefik Rüşti Aras açıklamasının sonunda din ile devlet işlerini birbirinden ayırmış olan Türkiye'nin ve hükümetin konuyu dikkatlice ve yakından takip ettiğini söylemesi memnuniyet yaratmıştı. Soru sahibi Mazhar Bey verilen bu cevaptan memnun görünmekle birlikte kongrenin dikkatli bir şekilde takip edildiği yönünde bazı şüpheleri vardı. Basında da bu durum dile getirilmekte ve Mazhar Bey'in bu durumunun tüm Türk halkının duygularına tercüman olduğu üzerinde durulmaktaydı. Bu meselenin uluslararası bir alanda tartışılması Türkiye'nin yaptığı inkılâp hareketlerinden birine temas edebilme ihtimalinden dolayı çok dikkatli bir şekilde takip edilmesi isteniyordu. Hatta bu konuda Türkiye'nin istekleri dışında hareket edilirse misli ile karşılık verilmesi gerektiği talep ediliyordu. Çünkü Türkiye'nin hilafet konusunda aldığı kararın eleştirilmesine dahi tahammülü yoktu ve bunun herkes tarafından bilinmesi gerekiyordu.⁴³

⁴⁰ BCA, 030.10.203.385.1.

⁴¹ *Akşam*, 5 Aralık 1931; *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1931.

⁴² *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, IV/V, s. 2-4; *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1931; *Akşam*, 4 Aralık 1931.

⁴³ Yunus Nadi, "Kudüs Kongresine Karşı Türk Hassasiyeti", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1931.

Türkiye'nin halifeliği kaldırması medeni dünyanın kabul ettiğini, adı İslam Kongresi olan bu Kudüs toplantısında din adına ne konuşulacağı üzerine de eleştiriler de yapılmaktaydı. Dini ıslahat girişimlerinin bu tür kongrelerde yapılacak bir şey olmadığına inanılmaktaydı. Müslümanlar arasındaki bağı güçlendireceği yönündeki düşünceler de basın tarafından kabul görmemekteydi. Bunun nedeni olarak ise böyle denemeler tarihte birçok kez yapılmış ancak başarısız olduğu gösterilmekteydi. I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Halifelik üzerinden cihat ilan etmesine rağmen Hristiyan ülkelerinin idaresi altında bulunan Müslümanların karşı safta yer almasına engel olamadığı üzerinde durulmaktaydı. Dünya üzerinde çeşitli inançların olduğu ve herkesin inançlarına saygı gösterilmesinin vicdanen gerektiğini belirtmekteydi. Bunun yanı sıra insanların cemiyet halinde yaşamalarını düzenleyen kuralları, her millet ileri medeniyet fikirleri ile birleştirerek ihtiyaçlarına göre tesis etmekteydi. İnsanoğlunun ulaştığı en yüksek ilerleme aşaması bu idi. Bu nedenle Kudüs Kongresi yakından ve önemle takip edilmesi gereği üzerinde durulmaktaydı.⁴⁴

Almanya'nın Germania gazetesi Kudüs'te toplanan kongre ile ilgili Beyrut muhabirine dayandırarak bir haber yayınladı. Kongreyi önemsiz olarak gören gazete Türkiye, Fransa, İtalya ve İran hükümetlerinin Londra'da bazı teşebbüslerde bulunduğunu ileri sürmekteydi. Gazetenin iddiasına göre bu hükümetler yaptıkları teşebbüsler sonrası; halife meselesi, Trablus, mukaddes yerler ve Hicaz hattı meselesi kongrenin gündeminden çıkarılmıştı.⁴⁵

Sonuç

1931 yılı sonlarında toplanan Kudüs/İslam Kongresi, 19. Yüzyılın sonlarından itibaren Yahudilerin Filistin'e göçüyle başlayan ve sonraki süreçte giderek derinleşerek "Filistin Sorunu" haline gelen meseleyi, bölgesel bir problem olmaktan çıkararak İslam dünyasının sorunu haline getirmenin ilk merhalesidir. Kongreyi düzenleyen Filistinli yerel liderler, böyle bir kongre düzenleyerek Filistinli Müslümanların yerel sorunlarına çare aramak ve Yahudilere karşı vermiş oldukları mücadelede Müslüman ülkelerin desteğini almak istemiştir. Kongreyi düzenleyen Filistinli önderler, uzun bir süre kongrenin amacına yönelik kamuoyunda oluşturulan birtakım iddiaları ve kuşkuları dağıtabilmek için çaba gösterdi. Kongreyi düzenleyenlere göre bu iddia ve kuşkuların arkasında Siyonistlerin eli vardı ve amaçları kongreye olan katılımın önüne geçmektir.

Başta Türkiye olmak üzere, Müslüman ülkeler böyle bir kongrenin toplanmasına karşı değildi. Ancak, kongrenin gündemi ve seyrine dönük birtakım kaygılara sahipti. Elde edilen bilgi ve belgelerden anlaşılmaktadır ki Türkiye, kongreyi başlangıcından nihayetine kadar yakından takip etmiştir. Bu ilginin altında yatan kaygı ise kongrenin gündemine halifelik meselesinin gelip gelmeyeceğidir. Kongrenin diğer gündem maddeleri ve genel olarak toplanma amacına dönük Türkiye'nin negatif bir tutumu söz konusu olmamıştır. Kongrenin nabzını tutma noktasında Türkiye'nin diplomatik kanalları İngiltere ve Mısır olmuştur. Kongreyi düzenleyen Filistinli yerel liderlerle doğrudan resmi bir temas kurulmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'den kongreye resmi ya da gayri resmi bir katılım olmamıştır. Türkiye'nin bir bütün olarak düşünüldüğünde İslam Kongresi'ne ve Filistin meselesine "dikkatli ve kaygılı bir seyirci" olarak yaklaştığını söyleyebiliriz.

Türkiye gibi Mısır'ın da İslam Kongresi'nin gündemi ve seyri konusunda kaygıları vardır. Ancak, bu kaygılar Mısır'ın kongreye gayri resmi de olsa delege göndermesine engel olmamıştır. Kongre diğer Müslüman ülkelerden katılan delegelerin büyük çoğunluğu gayri resmi bir hüviyete sahip olmakla birlikte içlerinde Muhammet İkbal, Reşit Rıza gibi bilindik

⁴⁴ Nadi, agm.

⁴⁵ BCA, 030.10.229.544.18.

simaların yer alması dikkat çekicidir. Artıları ve eksileriyle 1931 yılında toplanan ilk İslam kongresi, sonraki yıllarda toplanacak benzeri toplantılara örnek teşkil etmesi, Filistin Sorunu'nu dünya gündemine taşıması, Müslüman ülkelerin bu tarihlerde Filistin Meselesi'ne dönük yaklaşımını göstermesi açısından önemli bir olaydır.

Kaynakça

1-Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2-Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

3-Araştırma Eserler

ARI, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Marmara Kitap Merkezi, Bursa 2008.

ARMAOĞLU, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994.

ELPELEG, Zvi. *Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu Hacı Emin El-Hüseynî*, (Çev. Dilek Şendil), İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

KRAMER, Martin. *Islam Assembled, The Advent of the Muslim Congresses*, Columbia University Press, New York 1986.

ÖKE, Mim Kemal. *Siyonizmden Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.

SANDER, Oral. *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, Ankara 2011.

3-Makaleler

ATAÖV, Türkkaya. "Filistin Sorununun Ardındaki Gerçek: İsrail'in Kuruluşuna Kadar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.25/3, (1970), s. 29-66.

BOZKURT, Celil. "Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5, Issue 8, (December 2012), p. 265-295.

EL-ARİD, Velid. "Emin el-Hüseynî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XI, İstanbul 1995, s.116-117.

KAPLAN, Doğan. "İran'da Şii-Sünni Yakınlaştırma Çalışmaları", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* VI/2, (Güz 2013), s. 257-274.

NADİ, Yunus. "Kudüs Kongresine Karşı Türk Hassasiyeti", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1931

TÜR, Özlem. "Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, (2007), C. 62/1, s. 223-251.

4-Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Kongre kararile İttihadi İslâm Cemiyetinin
Meclisi idare azalığına intihap edilen
Zevat

(Kudüs Müftüsü Hacı Emin Hüseyin efendi : Reis

Acemistan sabık Başvekili Seyyit Nizamî Taba Tabai:Reisi sanı

Rât Sulh Bey:başkâtip

Mısır Nazırlarından Mehmet Ali Paşa:

âzâ

Sait Bey Şamil, Gürcistan

Kâtip

Nabi Bey Azmî

"

Şevket Ali Bey Hindistan

Azâ

Abdülaziz Halebiyüttaha, Tunus

"

Mehmet İkbâl, Hindistan

"

Beşir Sâdâvî, Trabulusgarp

"

Mehmet Hüseyin , Irak

"

Kâşifülkahata ve Abdülkadir Mâddekir, Cava

"

Mehmet Şafi Davudî, Hindistan

"

Abdurrahman Bey Azma, Mısır

"

Ayaz İshakî Bey, Rusya

"

Mehmet Zubara, Yemen

"

Gulâm Rasul Mihr, Hindistan

"

Şükrü Kıtıl, Suriye

"

Emir Sait, Cezayirli, Suriye

"

Sait Sabit, Irak

"

Salâhattin Bihum, Suriye

"

Süleyman El-Sudî, Şarkî Ürdün

"

Tevfik Hammad, Filistin

"

Rağit Rıza, Mısır

"

Avni Abdülhadi, Filistin

"

Mehmet Banuna, Cezayir

"

Abdülkadir Muzaffer, Filistin

"

2

HISTORY
STUDIES

102

Volume 8
Issue 4
December
2016